

Н.О.ШЕВЧЕНКО *

ХРИСТИЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ДАВНЬОГО КИЄВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.МАКСИМОВИЧА

Висвітлюється внесок М.Максимовича у вивчення християнських старожитностей давнього Києва. Розглядаються питання атрибуції та локалізації вченим перших київських церков, християнських реліквій і святинь на тлі інтерпретації ним історії християнізації Русі.

Ключові слова: Максимович, християнізація, давній Київ, князь Володимир Великий, християнські старожитності, храми, монастирі.

Київ із його немеркнучими у віках християнськими святинями посідав особливе місце у житті та творчості Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873 рр.) – відомого вченого-енциклопедиста, першого ректора київського Університету св. Володимира. У своїй промові, виголошеній 2 жовтня 1837 р. на врочистому зібранні у цьому навчальному закладі, він відвів Києву першорядну роль у справі становлення східнослов'янської державності, утвердження та поширення християнства на Русі. Київ і донині, стверджував М.Максимович,

«є головне місце російської святині, і для цілої Росії не втратив тієї церковної величі, котра утворила першу основу всієї російської величі, з якого розвинулася, яким спаслася й утвердилася народна самобутність Русі православної».

Сучасний ученому Київ був містом святих спогадів і пригадувань, куди тисячі православних,

«відклавши житейські турботи, ідуть набожно вклонитися першим праведникам – святим угодникам печерським і святий главі рівноапостольного просвітника Росії; ідуть побувати на тих *святих місцях* (тут і далі курсив М.Максимовича – Н.Ш.), звідки походить Руська земля, – у тієї величної ріки, де прийняла вона святе хрещення – на тих горах і долах, де розкривалася богатирська юність її, і де древнє життя Русі залишило нам нетлінні мощі перших поборників нашого православ'я, та живе слово переказів – у заповіт майбутньої своєї величі. [...] І ніде так виразно не відчуєш древньої величі Русі, як у Києві, дивлячись на його святі храми й висоти прекрасні»¹.

Київський імператорський університет було відкрито в день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира – 15 липня 1834 р. Хреститель Русі став

* Шевченко Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

¹ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2: Отдел историко-топографический, археологический и этнографический. – К., 1877. – С.6–7.

покровителем навчального закладу. Із цієї нагоди в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, поблизу того місця, де зберігалися Володимирові останки, відбувся врочистий молебень. Це богослужіння згадував М.Максимович в одному зі своїх листів до М.Погодіна:

«Не забуду, з яким захопленням я, щойно приїхавши з Москви в Київ, дослухався там у 1834 р., коли, перед відкриттям Університету святого Володимира, при главі його в печерській церкві священнодіяв митрополит Євгеній, і було там незвичне скупчення просвітленого люду з обох берегів Дніпра!»².

Мощі святого рівноапостольного князя Володимира були однією з шанованих християнських святинь Києва. Їх виявили 1636 р. під час ініційованих митрополитом Петром (Могилою) аматорських розкопок місця, де стояла Десятинна церква. Знайдений в її руїнах біля південного нефу шиферний саркофаг із чоловічим похованням було оголошено усипальницею князя Володимира Святославича³. Гадані останки хрестителя Русі планувалося в дорогоцінній раці перенести до Софійського собору. Зважаючи на брак коштів Петро змушений був звернутися у квітні 1640 р. до московського царя Михайла Федоровича, аби той «велів своїм государевим майстрам своєю царською казною зробити раку на мощі праотця свого – святого й рівноапостольного великого князя Володимира»⁴. Через зволікання з допомогою у жовтні того ж року Могила надіслав московському володареві «гідний пресвітлої царської величності дар» – частину Володимирових мощей, нагадуючи при цьому, що виготовлення раки для їх зберігання є «великою справою»⁵. Однак у Москві подаровану Петром нижню щелепу Володимира не наважилися визнати достовірною та грошей на виготовлення раки не дали. Рештки мощей св. Володимира розійшлися по київських церквах. Його десниця зберігалася у Софії, а голова була перенесена спершу, як видається, до Михайлівського Золотоверхого собору, потім до відновленої Могилою церкви Спаса на Берестові, а від середини XVII ст. вона зберігалася у срібній раці, встановленій поблизу іконостасу (на правому його боці) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Християнські святині й старожитності Києва, мощі святих, зокрема й останки хрестителя Русі, надихали М.Максимовича на роздуми про його визначну роль і значення в історичних долях східнослов'янських народів. Так, у своєму листі до М.Погодіна від 15 липня 1842 р. М.Максимович писав:

«Сьогодні день св. рівноапостольного князя Володимира, і мені приємно провести цей день у бесіді з тобою про великого й свято-

² Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину: Письмо третье (15 июля) // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.3: Языкознание, история словесности. – К., 1880. – С.194–195.

³ Див.: Жиленко І.В. Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // *Могилянські читання 2002 р.*: Зб. наук. праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К., 2003. – С.196–204.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1861. – №39. – С.44.

⁵ Там же. – №18. – С.28.

го просвітника Русі. Ти у своєму листі говориш: “Далі прийшло мені в голову наступне зауваження: малоросіяни є народом найбільш співучим, чому ж не збереглося серед них жодних пісень про древній наш час, між тим, як пісні ці про Володимира та його витязів співають у нас повсюди, в Архангельську й Володимирі, Костромі та Сибіру. Отже, не малоросіяни жили в Києві у часи Володимира, а великоросіяни, котрі рознесли тамтешні пісні по всьому обширу Російської землі”. Те, що в малоросійського народу великий князь Володимир не сприймається нарівні з Морозенком, Нечаєм, Палієм та іншими витязями козацької України, це для мене абсолютно зрозуміло та аж ніяк не дивно. У нас, у Малоросії, ще у древні часи князя Володимира було визнано святим. [...] Святому князеві – і святі, церковні, молитовні пісні. І як урочисто лунають вони з вуст співучого народу, особливо у великій печерській церкві, де при главі рівноапостольного князя буває щороку святкування у цей день! [...] У поетичній пам’яті великоросійського народу князь Володимир залишився як представник усього давньоруського життя, як лагідний князь-богатир Руської землі. Але в народі малоросійського, котрому разом із Києвом дісталися й священні останки Володимира під руїнами його Десятинної церкви, він закарбувався іншою стороною свого великого життя, як святий Володимир, як рівноапостольний князь»⁶.

Ще в 1835 р. М.Максимович виступив ініціатором створення Тимчасового комітету для дослідження київських старожитностей. Навколо нього вперше об’єдналися археологи-аматори, краєзнавці та співробітники університету. Інституція діяла впродовж 10 років. При Університеті св. Володимира було засновано музей старожитностей, офіційне відкриття котрого відбулося 2 грудня 1836 р. Музейне зібрання поступово поповнювали колекції, сформовані під час археологічних розкопок К.Лохвицького, І.Фундуклея, а пізніше – А.Анненкова, М.Іванишева, В.Антоновича та Д.Самоковасова. На 1884 р. фонди музею старожитностей нараховували 6546 різноманітних археологічних артефактів. Бібліотека закладу мала 345 творів у 539 томах, а зібрання карт, планів, малюнків – 422 примірники⁷. У 1835 р. як відділ університетської бібліотеки було відкрито нумізматичний кабінет, де зберігалася відповідна колекція Кременецької гімназії, рештки нумізматичних скарбів польського короля Станіслава Августа Понятовського та ін.

М.Максимович інтенсивно листувався з шанувальниками старовини, представниками київського духовництва, які надсилали йому різні історичні документи та археологічні артефакти. Він ініціював видання історико-літературного збірника «Киевлянин» (1840–1841, 1850 pp.), в котрому вміщував історичні дослідження про Київ і Південну Русь. Не полишав надії створити науково-історичне товариство, адже Тимчасовий комітет, який займався вивченням старожитностей Києва, функціонував досить інертно й за характером

⁶ Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину: Письмо третье (15 июля). – С.194–195, 198.

⁷ Тарасенко О.О. Музей старожитностей Університету св. Володимира у вивченні історії українського народу (до 170-річчя заснування) // Сумська старовина. – 2007. – №XXIII. – С.81.

своїї діяльності майже не мав нічого спільного з науково-історичним товариством⁸. Як згадував М.Максимович улітку 1870 р.:

«На початку 1841 р., розмовляючи з Інокентієм (у миру – Іван Олексійович Борисов; від 1830 р. ректор Київської духовної академії, пізніше єпископ чигиринський, володимирський, харківський, із лютого 1848 р. – архієпископ херсонський і таврійський – *Н.Ш.*), дійшли ми тієї думки, що вже час і в Києві бути історичному товариству. Коли є воно не тільки в Москві, але вже й в Одесі»⁹.

Святитель Інокентій був високоосвіченою людиною, знаходив час для наукових і літературних вправ. Переймався ідеєю створення «церковного архіву», бажаючи об'єднати в ньому всі найважливіші писемні пам'ятки, пов'язані з церковною історією Русі¹⁰. Тоді ж односторонньо було складено програму «Київського товариства історії й старожитностей словеноруських», список його членів та статут. Однак цим намірам не судилося збутися. Інокентія невдовзі перевели на володимирське єпископство, а у травні 1843 р. вийшов імператорський указ про заснування при київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розбору давніх актів. М.Максимович увійшов до її складу. Разом з її членами – Т.Шевченком, М.Костомаровим, М.Іванишевим та іншими вченими – приступив до збирання й публікації різноманітних історичних матеріалів з історії України XV–XVIII ст.

При цьому М.Максимович не полишив свої студії над історією Києва та його старожитностями. Частина зібраних і впорядкованих ним матеріалів, зокрема «Нарис Києва», увійшли до фундаментальної праці І.Фундуклея «Огляд Києва», опублікованої 1847 р. У 1868 р. М.Максимович згадував:

«Незабутній для Києва Іван Іванович Фундуклей, будучи цивільним губернатором, зробив важливу послугу історичній науці виданням трьох знаменитих книг про Київ і Київську губернію. На ці книги посилаються всі, як на книги *Фундуклеєві*; та й не можна інакше – їх видано від його імені, вони склалися за його задумом, за його участі та сприяння, і без нього їх не було б»¹¹.

Із таким самим захопленням сприйняв М.Максимович і праці з історії Києва М.Закревського. У 1858 р. з'явилася його студія «Літопис та опис м. Києва», а через десятиліття потім розширений і доповнений «Опис Києва», виданий коштом Московського археологічного товариства. М.Максимович називав це видання дорогоцінним подарунком місту:

⁸ Колесник М. М. О.Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві // Київська старовина. – 2004. – №2. – С.150.

⁹ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – Санкт-Петербург, 1871. – С.114.

¹⁰ Макарий, епископ. Биографическая записка о высокопреосвященном Иннокентии, архиепископе херсонском и таврическом // Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа таврического / Сост. М.П.Погодин. – Москва, 1867. – С.20–40.

¹¹ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.4.

«Честь і слава графові О.Уварову й усьому Московському археологічному товариству, котре не пошкодувало коштів на видання цієї обширної книги. Хвала працелюбному уродженцеві київському, що так ретельно й довго працював над описанням древньої матері міст руських! Повнотою змісту воно перевершує всі наявні описання та огляди Києва: це, можна сказати, запасний магазин усіляких відомостей, звісток, думок і міркувань, древніх та нових, про богохранимий град»¹².

Більшість своїх розвідок про християнські старожитності давнього Києва М.Максимович опублікував у редактованих П.Лебединцевим «Киевских епархиальных ведомостях». 30 вересня 1864 р. у листі до їх редактора він, зокрема, писав:

«Люблячі справдавна старовину Київської Русі й, особливо, церковну, та маючи у запасі деякі відомості та зауваги з цього питання, я волів би іноді передавати їх у загальну відомість через «Киевские ведомости», і покійно прошу редакцію прийняти мене у свої співробітники»¹³.

Опублікована ним у цьому виданні низка статей-досліджень була впорядкована В.Антоновичем за дорученням церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії й уміщена у складі другого тому тритомного «Зібрання творів» М.Максимовича.

Дослідження М.Максимовичем християнських старожитностей давнього Києва базувалося на літописних джерелах, головним з яких для нього була «Повість временних літ» – грандіозний літописний звід початку XII ст. У відповідності до вміщених у пам'ятці свідчень, учений дотримувався думки про те, що перше хрещення Русі сталося 866 р. за князя Аскольда. Утвердження останнього в Києві, стверджував М.Максимович, і поклало початок Русі. Організований Аскольдом разом зі своїм співправителем Діром похід на Царгород став, відтак, доленосним:

«Ці руські князі Києва, за звичаєм варязьким, ідуть із руссю на Царгород по здобич, і повертаються до Києва з безцінним скарбом віри Христової, дарованої їм грізною й водночас благотворною дією святої Богоматері, покровительки Києва; і від патріархів вони приймають уже собі священнослужителів, і знаменитий первосвященик східної церкви похваляється наверненням Русі. [...] Ось зародження Руської землі в Києві, від самого початку свого вже християнської; і могила першого руського князя в Києві – була страдницька могила християнина (могила Оскольдова)!»¹⁴.

У своєму листі до П.Лебединцева від 28 грудня 1865 р. він порушував питання про зведення в Києві храму Богородиці Влахернської, котра «навернула

¹² Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.3.

¹³ Максимович М. Листи / Упор. і вступ. ст. В.Короткого. – К., 2004. – С.146.

¹⁴ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России. – С.8.

Київську Русь від язичництва на християнство, явивши своє благовоління до Києва»¹⁵. У Влахернському храмі Константинополя зберігалася перенесена з Єрусалима риза Богородиці, якій і приписувалося чудесне врятування столиці Візантії від нашествия русів у 866 р. Під час облоги міста імператор разом із патріархом Фотієм, зачинившись у церкві Св. Богородиці Влахернського монастиря цілу ніч творили молитви. Як свідчив візантійський першоієрарх,

«не маючи помочі від людей, осмілилися надією на матір слова й Бога нашого, просили її, аби Сина упросила та про гріхи уласкавила, до її впливу покликувалися для спасіння, до її покрови зверталися, як до стіни непохитної, благаючи, аби знищила сміливість варварів, збила їхню пиху, захистила безнадійний нарід, оборонила своє власне стадо. Її одіж, щоби відігнати напасників і оборонити обложених, носило зі мною все місто, ревно ми молилися й правили молебні; через те з своєї невимовної ласки до людей, задля материного сміливого прохання, прихилився на те Бог, гнів його відійшов, і помилував Господь свою власність. Дійсно, ся чесна одіж є одіж Божої Матері; ішла вона навколо мурів – і вороги заверталися дивним способом; заступала вона місто, і облога ворожа розпадалася, ніби за якимось знаком; окривала вона його, і з ворогів спадала та надія, яка їх осмілювала: бо як тільки одіж дівочу обнесено стіною, варвари покинули облогу міста, ми визволилися з неволі та здобули несподіване рятування»¹⁶.

Після того, коли містяни разом із патріархом обнесли мурами Константинополя ризу Богородиці, на морі здійснювся сильний шторм, який «безбожныхъ руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало их от таковыя бѣды избѣгнути и въ свояси возвратишася»¹⁷. Нажахані цим «чудом» руси, повернувшись до Києва, як свідчать церковні перекази, навернулися у християнство. Підтвердження чому тодішні історіографи вбачали в літописній звістці 882 р. про будівництво на могилі Аскольда церкви Св. Миколая.

Із часом влахернський культ та вшанування Богородиці як захисниці граду набули поширення й на Русі, зокрема в Києві, де, за свідченням літописних джерел, у 1108 р. було збудовано храм Богородиці Влахернського монастиря на Клові¹⁸. М.Максимович писав:

«У давнину була й у Києві церква Влахернської Богоматері, закладена на Клові преподобним Стефаном Печерським. Утім, від Батієвих часів уже немає тієї церкви... Тим більш потрібно спорудити в Києві новий храм во славу *їмущої державу непереможну*. А щоби вшанувати тисячорічну пам'ять про наших перших князів-християн, справедливо було б установити на день

¹⁵ Максимович М. О храме Богоматери Влахернской в Киеве // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2. – С.90.

¹⁶ Под. за вид.: Грушевський М. Виїмки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка) // *Його жс. Твори у 50 томах*. – Т.6. – Л., 2004. – С.32–33. Пор.: Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople // *Dumbarton Oaks Studies* (Cambridge, Mass.). – 1958. – Vol.3. – P.84–85.

¹⁷ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Ленинград, 1926. – Стб.21–22.

¹⁸ Див.: Ипатьевская летопись // Там же. – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.260.

Богоматері Влахернської (2 липня) *хресний хід на Оскольдову могилу*, де й понині, як у давні часи, є невеличка церква Св. Миколая»¹⁹.

Пропозиція М.Максимовича про спорудження в Києві нового Влахернського храму Богородиці не була прийнята до уваги, але висловлена ним ідея вшанування пам'яті «першого хрестителя Русі» знайшла підтримку у церковних колах:

«Думка про велике значення того, що Оскольд першим із наших предків прийняв християнську віру, перший, так би мовити, поклав творче начало у житті своїх нащадків, усього народу російського, безперечно змушує визнати необхідним свято, торжество в тисячолітню пам'ять про велику для всієї Росії подію, пам'ять про першого князя-християнина»²⁰.

Зважаючи на те, що 2 липня 1866 р. по всій Російській імперії мало відбутися святкування тисячоліття «першого хрещення росів», урочистості в Києві 9 травня було проголошено «домашнім святом». Цього дня в місті відбувся молебень із нагоди уявного Аскольдового хрещення Русі. Аби нагадати про «колыску віри», вікарій Київської єпархії єпископ Порфирій просто неба, при великому напливі народу, відправив панахиду за упокій душі київського князя Аскольда.

Між тим, проблема першого (Аскольдового) хрещення Русі залишається дискусійною в науці. Ще О.Шахматов установив, що імена київських князів Аскольда й Діра в найдавнішому літописному зводі, який передував «Повісті временних літ», не фіксуються, а були наслідком книжної обробки місцевого київського переказу²¹. Ідея про Аскольдове хрещення Русі спирається на давню історіографічну традицію, котра ґрунтується передусім на повідомленні статті пізнього Никонівського літопису «О князе русском Осколде», в якій похід Аскольда й Діра «на греки» справляє враження безпосередньої причини наступного хрещення розбитих у ньому русів. Однак нині з'ясовано, що в пражджерелі цієї статті – хроніці Зонари – ніякого зв'язку між поразкою русів у виправі 860 р. та пізнішим їх хрещенням за імператора Василя Македонянина й патріарха Ігнатія не існувало²². Пізніше ідею підтримали українські церковні публіцисти, а на початку XVIII ст. – російський історик В.Татищев, на думку котрого «перше хрещення Русі» фіксується у сконструйованому ним так званому Йоакимівському літописі. У своїй відомій праці він, покликаючись на це, як уже достеменно встановлено, сумнівне джерело вказував на те, що «Иоким его крещение описал ныне утраченное [...] и для того блаженным его именова»²³.

¹⁹ Максимович М. О храме Богоматери Влахернской в Киеве. – С.90.

²⁰ К празднованию тысячелетия первого крещения россов в Киеве (С Осколдовой могилы). – К., 1866. – С.5.

²¹ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.320–323.

²² Творогов О.В. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. – 1992. – №2. – С.59.

²³ Татищев В.Н. История Российская // Его же. Собрание сочинений в восьми томах. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1962. – С.117.

Як показав О.Толочко, цей псевдо-Йоаким був своєрідним рятівним колом для В.Татищева. Він або вдало заповнював лакуни в літописних повідомленнях про особливо важливі для нього події та історичні обставини, або пропонував більш вірогідну їх версію, або ж знімав суперечності у звістках різних джерел²⁴. Саме В.Татищев уперше висловив думку, що збудована на могилі Аскольда церква Св. Миколая свідчить про його хрестильне ім'я. Він також стверджував, що хрещення Аскольда могло стати причиною його загибелі: мовляв, київські язичники, невдоволені нововведеннями князя, зрадили його, закликавши до Києва Олега. Пізніше татищевські ідеї знайшли відгук у літературі. Вони стали предметом жвавого обговорення М.Щербатова, І.Болтіна, А.Л.Шлецера, М.Карамзіна. У головній праці останнього, що мала великий успіх серед освіченої російської аудиторії, ці ідеї набули популярності. У розпорядженні сучасної науки немає надійних джерел²⁵, на підставі яких можна було б додати бодай децимлю чогось нового про навернення Аскольда, хрещення Русі й заснування тут у 860-х рр. першої митрополичої кафедри.

М.Максимович поділяв також думку про достовірність історичного переказу про провіщення київських пагорбів благодатною ходою апостола Андрія, уміщеного в недатованій частині «Повісті временних літ»:

«Онѣдрѣю учащю въ Синопии. и пришедшю ему в Корсунь. увѣдѣ яко ис Корсуны близъ устьѣ Днѣпрское, и въсхотѣ поити в Римъ, и проиде въ вустѣ Днѣпрское. и оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ. И по приключаю приде и ста подѣ горами на березѣ. И заутра въставъ и рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: Видите ли горы сия? яко на сихъ горахъ восияетъ благодать Божья. иматъ градъ великъ быти и церкви многи Богъ въздвигнути иматъ. и въшедѣ на горы сия, благослови я, и постави крестъ, и помоливъся Богу. и сълѣзъ съ горы сея иде же послѣже бысть Киев и поиде по Днѣпру горѣ»²⁶.

Перекоаний в історичній достовірності цього літописного повідомлення, М.Максимович стверджував: «Отже, першим началом Києва був хрест Первозванного апостола, у перший вік християнства; а його благословення горам було запорукою священної величі цієї матері міст руських»²⁷. Київський археолог-аматор К.Лохвицький за підтримки митрополита Євгенія (Болховітінова) в 1832 р. провів розкопки на Старокиївській горі – на території між Андріївською і Трьохсвятительською церквами²⁸. Він намагався визначити місце, де стояв хрест Андрія, відшукати його рештки. Із трьох знайдених ним дерев'яних жердин К.Лохвицький склав хрест, який і проголосив «хрестом Андрія Первозванного». М.Максимович з обережністю поставився

²⁴ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С.224–225.

²⁵ Найповніший їх огляд див.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения. – Москва, 2003. – С.3–172.

²⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.7–8.

²⁷ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России. – С.7.

²⁸ Щоденники цих розкопок частково опубліковано й прокоментовано (див.: Ананьева Т. «Журналы и дела» Кондрата Лохвицкого: testis classicus в мифологическом пространстве // Киевский альбом: Исторический альманах. – К., 2009. – Вып.6. – С.88–89).

до цієї знахідки. У своїх публікаціях він оминув її увагою. Натомість в історико-топографічних студіях давнього Києва залучив для пошуків християнських старожитностей, пов'язаних з іменем апостола Андрія, крім давньоруських літописів ще й писемні джерела XVII ст. Віднайшовши в одному з них²⁹ відомості про церкву Воздвиження хреста, збудовану князем Мстиславом Мстиславичем у 1212 р., дослідник установив, що вона містилася на південний схід від сучасної Андріївської церкви. Така локалізація мотивувалася, на думку М.Максимовича, залишками кам'яної будівлі XVI ст. з гробницею, висіченою з білого мармуру, які були відкриті в 1839 р. при плануванні вулиці, що пролягла від Андріївської церкви до Михайлівського монастиря³⁰.

Провіщення апостола Андрія про Божу благодать, яка осяє київські гори, усвідомлювалось у середньовічній суспільно-політичній думці як милість і благовоління Господа, які він дарує Києву й усьому народові Русі. Освячені апостольською ходою київські гори стануть невід'ємним політико-ідеологічним компонентом витвореної старокиївськими книжниками формули «Київ – другий Єрусалим»³¹. Однак у XIX ст. ця міфологема набуде вже імперського відтінку.

Уперше «Єрусалимом землі російської» Київ названо в рескрипті Олександра II київському митрополитові від 26 серпня 1856 р. Відтоді цей вислів широко, особливо у зв'язку з наближенням 900-річчя хрещення Русі, тиражувався в популярних виданнях та путівниках. Так, в опублікованому 1888 р. фундаментальному виданні, зокрема, зазначалося:

«Київ, що послужив колискою для нашого державного життя, зробився рівночасно й колискою православної віри Христової в нас, і має бути вшанованим “Єрусалимом землі російської”, за словами Олександра Миколайовича. Ось чому Київ такий дорогий для кожної російської людини»³².

Перелицювання середньовічної міфологеми «Київ – другий Єрусалим» на модерну формулу «Київ – Єрусалим землі російської» відповідало тогочасним уявленням про нього як місто, що стало, за словами імператора Миколи I, «першим свідком громадянської самобутності наших предків» (указ Сенату від 8 листопада 1833 р.), колискою православ'я та російської державності.

М.Максимович намагався повернути цій формулі той зміст, який вкладали в неї давньоруські літописці та українські церковні публіцисти XVII ст.³³ Ось чому київські християнські старожитності він співвідносив з образом

²⁹ У розпорядженні вченого був текст «Літописця південноруського» XVII ст., що окреслював маршрут апостола Андрія: «Вшедши на гору, біля котрої тепер брама Київська стоїть від полудня й церква Воздвиження хреста святого, благословив, і хрест поставив» (див.: Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2. – С.70).

³⁰ Максимович М. О месте киевской церкви Св. Андрея // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2. – С.129.

³¹ Див.: Ричка В.М. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005.

³² Киев теперь и прежде / Сост. М.М.Захарченко. – К., 1888. – С.2.

³³ Див.: Яковенко Н.М. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // *Ї ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.296–330.

«святого Богохранимого града»³⁴, а через нього – і «святої Русі». Такі асоціації викликала в М.Максимовича, наприклад, зведена у XII ст. Свята брама Печерського монастиря:

«Наближаючись до Печерської обителі, із благоговінням зупиняєшся біля її святих брам. Багато дум і спогадів у душі на цьому місці, перед ликами древніх праведників наших. [...] Тут, перед сонмом цих “небесних громадян від російського світу”, як же живо й повно відчувається духовна велич та велике значення твоє, свята Русь!»³⁵.

Володимирове хрещення Русі в 988 р., на думку М.Максимовича, поклало початок новому етапу християнського життя, яке розвивалося

«із Києва з тією ж надзвичайною силою, з якою вершилися завоювання, у результаті котрих із багатьох відгалужень східного слов'янського племені склалася єдина російська держава. Тоді Київ, за пророцтвом первозданного апостола, явився *градом великим*, в якому безперестанно зводилися *церкви многі*»³⁶.

Церковні старожитності М.Максимович досліджував переважно за даними писемних джерел. Як згадував сам він,

«отримавши від Інокентія (близько 1840 р. – *Н.Ш.*) актові книги Михайлівського Золотоверхого монастиря, я намагався за ними визначити точніше історію цього монастиря та його древньої церкви – для “Огляду старого Києва”, котрим починається перша книга “Києвлянина”»³⁷.

Будівництво первісних споруд обителі М.Максимович приписував першому гаданому київському митрополитові Михайлові

«в ознаменування перемоги християнства над язичництвом. [...] Від того часу на Михайлівській горі були переважно споруди монастирські. Звідси ж, вірогідно, бере початок і герб київський, що представляє архістратига Михаїла, котрий стоїть на горі, з відкритою головою, із мечем в одній руці, щитом в іншій. Зображення архістратига, виконане з золоченої міді, є й нині на Михайлівській церкві»³⁸.

У XVI–XVII ст. побутували уявлення, унесені до «Синопису», нібито Михайлівський монастир з'явився ще за часів Володимира, за першого

³⁴ Див.: Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.56.

³⁵ Максимович М. Святые врата Печерской лавры // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2. – С.205.

³⁶ Максимович М. Очерк Киева // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2. – С.25.

³⁷ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.88. У цій праці вчений детально простежив історію храмовбудівництва давнього Києва, розглянув питання його хронології та локалізації давніх київських церков. Див. також: Максимович М. Обозрение старого Киева // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.2. – С.91–123.

³⁸ Максимович М. Обозрение старого Киева. – С.103.

гаданого митрополита Михаїла. Ще в XIX ст. цю легенду приймали за чисту монету М.Закревський, Євгеній (Болховітінов), М.Берлінський та, як бачимо, М.Максимович. І хоча вже з'ясоване її коріння, котре полягало в історіографічному непорозумінні³⁹, подібні думки продовжують поділяти деякі нинішні науковці⁴⁰. За археологічними даними, забудова Михайлівської гори відноситься до другої половини XI ст.⁴¹ Саме тоді київський князь Ізяслав Ярославич звів тут Дмитріївський монастир. За його повелінням, на ігуменство в нову обитель було переведено печерського настоятеля Варлаама. Близько 1077–1078 рр. князь Ярополк Ізяславич збудував на території монастиря церкву Св. Петра, де і був похований у 1087 р. Михайлівська Золотоверха церква була закладена на початку XII ст. У ній покійся її фундатор – князь Святополк (1113 р.), турівські князі Святополк Юрійович (1189 р.) та його брат Гліб (1196 р.).

Слід зауважити, що більшість киевознавчих праць М.Максимовича було написано по свіжих слідах перших церковно-археологічних досліджень. Поштовхом до них стало переведення в Київ у січні 1822 р. митрополита Євгенія (Болховітінова), котрий віддавна цікавився питаннями церковної історії та археології, вивчав і збирав унікальні літописні й актові матеріали, покладені в основу його ґрунтовних досліджень – «Опис Києво-Софійського собору та київської ієрархії» (1825 р.), «Опис Києво-Печерської лаври» (1826 р.).

У своєму листі до П.Лебединцева від 6 лютого 1868 р. М.Максимович згадував:

«Щодо наукового багатства, котре було під рукою Євгенія, я – живий свідок. Поступивши 1834 р. на кафедру російської словесності в новому університеті, я мав щастя користатися бесідами багатознаючого Євгенія, бачити його любов до поширення знання. В якій би пам'ятці не виникала потреба для моїх лекцій, я знаходив у нього негайно допомогу. Де б, окрім нього, міг дістати я, наприклад, Ходіння Даниїлове (паломницькі нотатки чернігівського єпископа Даниїла про його подорож у Святу землю – *Н.Ш.*), на той час іще невидане? Доводилося читати про Феодосія Печерського – Євгеній повідомляв мені послання до Ізяслава, переписане для нього рукою Востокова. Траплялося говорити про уявні гімни Бояна, нібито слов'янськими рунами писані, – Євгеній виніс мені рукопис, отриманий ним від самого вигадника тих гімнів, Селакадзія»⁴².

³⁹ Див.: *Щапов Я.Н.* Государство и церковь в Древней Руси. – Москва, 1989. – С.192.

⁴⁰ *Нікітенко М.* Найдавніший Михайлівський храм Києва // Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення: Історія. – Ч.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.31–34.

⁴¹ *Дегтяров М.Г., Реутов А.В.* Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 1997. – С.19–21; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козуба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В.* Дослідження території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998–1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С.4–21; *Івакін Г., Козуба В.* Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI–XIII ст. // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.71–88.

⁴² *Максимович М.* Два письма к Петру Гавриловичу Лебединцеву: I. О митрополите Евгении // *Его же.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.125.

Митрополит став засновником київської археології. У місті над Дніпром, за спостереженнями Л.Беляєва,

«йому вдалося зайнятися археологією на практиці, простежуючи історію такої пам'ятки, як Софійський собор, відновлюючи його первісний вигляд і виявляючи лише загальну подібність із візантійськими пам'ятками (потрійний вівтар, вівтарна перегородка). Працюючи над “Описом Києво-Софійського собору та київської ієрархії” [...], Болховітінов природно прийшов і до “польової” археології. З його ініціативи відбулися роботи на Десятинній церкві для “відкриття плану” з метою отримання інформації»⁴³.

За дорученням митрополита, розкопки здійснювали священник М.Кочеровський і К.Лохвицький за участі М.Берлинського. Відкрити в 1823–1824 рр. частину фундаментів Десятинної церкви заміряв К.Лохвицький, але невдало. Важливо, однак, що виявлені під час археологічних пошуків на Старокиївській горі матеріали було своєчасно опубліковано⁴⁴, а отже, вони збереглися для науки.

У 1826 р. архітектор П.Єфимов, маючи намір звести тут храм за своїм проектом, продовжив розкопки разом із М.Берлинським і наново склав план давнього храму. Однак подальшим дослідженням перешкодив курський поміщик А.Анненков, який висловив бажання звести на місці Десятинної церкви нову, для чого і придбав поблизу неї велику садибу. У 1828 р., як зазначав М.Максимович, давні руїни було

«розібрано дощенту, і на їх місці, над древніми гробницями, того ж року 2 серпня закладено нову церкву, також в ім'я Різдва Богородиці, із двома боковими вівтарями в ім'я св. Володимира та св. Миколая. Ця церква зводиться за планом Стасова, коштом курського поміщика Анненкова. На її оздоблення пішло чимало деталей древньої Десятинної, знайдених під руїнами»⁴⁵.

М.Максимович уважав достовірним уміщений у складеній московськими книжниками-історіографами на початку 1560-х рр. «Степенній книзі»⁴⁶ переказ про те, що першою церквою, зведеною в Києві князем Володимиром Святославичем, був храм

«в ім'я мученика Турова при Дніпрі, де хрещено народ київський, на місці, що має назву *святого*. Митрополит Євгеній сумнівався в імені *Турова*, припускаючи: чи не в ім'я *Феодора Тирона* була та церква? Ми думаємо однак, що назва тієї церкви була – *Турова церква*, а називалася вона так за ім'ям *Тура*, а не

⁴³ Беляев Л.А. Христианские древности: Введение в сравнительное изучение. – Санкт-Петербург, 2000. – С.445.

⁴⁴ Евгений, митрополит [Болховитинов Е.А.]. О древностях, найденных в Киеве в 1824 г. // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – Москва, 1826. – Ч.3. – Кн.1.

⁴⁵ Максимович М. Обзорение старого Киева. – С.100.

⁴⁶ Див.: Книга степенная царского родословия: Часть первая // ПСРЛ. – Т.XXI: Первая половина. – Санкт-Петербург, 1908.

Турова. Кому належало це ім'я – поки що залишається історичною загадкою, але назва Турової церкви підтверджується беззаперечно назвою *Турової божниці*, згадуваної в літописах під 1146 р. Однозначність цих двох назв змушує нас уважати, що вони належали до однієї й тієї ж споруди»⁴⁷.

Оповідючи під 1146 р. про вокняжіння в Києві Ігоря Ольговича, літописець, зокрема, сповіщав: «Игорь же еха Киеву и созва Кияне вси на Гору на Ярославль двор. и целоваша к нему хрестъ и пакы скоупишася вси Кияне оу Тоуровы божнице и послаша по Игоря»⁴⁸. Згадану у цьому джерелі Турову божницю М.Максимович локалізував на місці

«Хрещатицького джерела, навпроти котрого древня Почайна вливалась у Дніпро. Тут цілком природно було св. Володимирові поставити церкву в пам'ять хрещення 12 синів своїх і народу київського; відтак майже безсумнівно можна вважати, що божниця або церква Турова була біля Хрещатицького джерела»⁴⁹.

Проти такої локалізації «Турової божниці» виступив М.Закревський, мотивуючи це тим, що тут немає місця для велелюдного народного віча, яке збиравлося на майдані: «Не слід забувати, що кияни біля Турової божниці в 1146 р. зібралися на віче, отже згромадилося тут не з десятків людей, а принаймні сотень п'ять, і притому сотні ці приїхали верхи». Слушно вказуючи на малоімовірність розміщення міського майдану в лісистих хащах Хрещатицького яру, М.Закревський доводив, що «Турова божниця» була «на Києвоподолі, поблизу торговельної площі»⁵⁰. М.Максимович, проаналізувавши доступні йому плани Києва XVII–XVIII ст. та наявні писемні джерела, стверджував:

«у минулі часи над Хрещатицьким берегом Дніпра було просторе й заселене місце, Дніпро тоді був далі від Хрещатицької гори, аніж нині. [...] Очевидно, і в давній період та набережна рівнина під Хрещатицькою горою була не меншою, якщо не більшою, ніж у XVI й XVII ст.; і було тоді біля Хрещатицького джерела доволі місця для *торговельної площі* та для *народного віча*, котре збиралося поблизу Турової божниці. Я вважаю, що в X ст. саме тут, при впадінні у Дніпро тодішньої Почайни, було головне київське торговище з тих восьми, згаданих у хроніці Дітмара (саксонського хроніста початку XI ст. Тітмара Мерзебурзького – *Н.Ш.*); що саме тут відбулося хрещення київського народу за святого князя Володимира, від чого й пішла назва цієї місцевості – *Хрещатик і святе місце*»⁵¹.

Доводи М.Максимовича не витримали перевірки часом. Із «Туровою божницею» археологи ототожнюють виявлені на Подолі (по Борисоглібській вулиці,

⁴⁷ Максимович М. Топографические заметки киевлянина // *Его же. Собрание сочинений.* – Т.2. – С.42.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб.321.

⁴⁹ Максимович М. Топографические заметки киевлянина. – С.43.

⁵⁰ Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.1. – С.229.

⁵¹ Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве. – С.69.

№11) рештки пізньої (XII ст.) кам'яної церкви Бориса та Гліба⁵². Отже, цей храм було збудовано не хрестителем Русі. Першою зведеною в Києві Володимиром храмовою спорудою була дерев'яна церква Василя Великого, поставлена князем в ім'я свого християнського патрона на Перуновому пагорбі у Верхньому місті. Як сповіщає «Повість временних літ» під 988 р., Володимир повелів «рубити церкви. и поставляти по мѣстомъ. иде же стояху кумири. И постави церковь святого Василья на холмѣ. иде же стояше кумирь Перунъ. и прочии. иде же творяху потреби князь и людье»⁵³. Під час археологічних розкопок тут, трохи східніше від давнього язичницького святилища, виявлено рештки великої дерев'яної будівлі давньоруського часу. Чимала за розмірами споруда була наземною, мала зрубний характер. Археологічний матеріал (ковані цвяхи, численні уламки плінфи, полив'яних плиток і тиньку з фресковим розписом) став підставою для ототожнення її з Василівською церквою⁵⁴.

Не знайшла свого підтвердження в науці й думка М.Максимовича про те, що згадану в літописних джерелах найдавнішу в Києві церкву Св. Іллі звели місцеві християни ще за правління Аскольда. М.Максимович уважав, що вона

«могла бути збудована швидше за князя Оскольда, аніж за Олега чи Ігоря. Посланий у Русь від патріарха Ігнатія близько 867 г. єпископ Михаїл без сумніву переймався тим, щоби в Києві було зведено церкву; і очевидно цей єпископ і заснував київську соборну церкву Св. Іллі, тим більше, що у Царгороді соборна церква була також в ім'я св. Іллі»⁵⁵.

Церква Св. Іллі вперше згадується в літописних джерелах під 944 р. Змальовуючи процедуру ратифікації русько-візантійської угоди в Києві за участі князя Ігоря, його дружини та грецьких дипломатів, «Повість временних літ», зокрема, сповіщала:

«и ходи Игорь ротѣ и люди его. елико поганых руси. а хрестеяную русь водиша ротѣ. в церкви святого Ильи. яже есть надъ ручаемъ [...] се бо бѣ сборная (соборна – *Н.Ш.*) церкви. мнози бо бѣша варязи хрестеяни»⁵⁶.

Історики минулого локалізували її місцезнаходження на схилах Старокиївської гори, «на підгір'ї Васи́лівської церкви або Михайлівського монастиря»⁵⁷. М.Максимович солідаризувався з цією думкою, яку частково й донині поділяють окремі дослідники. Між тим наведена вище літописна стаття не дає надійних підстав для такого її тлумачення. У ній, як засвідчують матеріали новітніх студіювань, тісно переплелися київські й царгородські

⁵² Толочко П.П. Исторична топографія давнього Києва. – К., 1972. – С.135.

⁵³ Лаврентьевская летопись. – Стб.118.

⁵⁴ Боровський Я. Дерев'яні храми святого Василя у Києві та Вишгороді // А се его сребро. – С.113–114.

⁵⁵ Максимович М. Обозрение старого Киева. – С.102.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.54.

⁵⁷ Остроумьский Е. Исследование о древнейшей киевской церкви Св. Ильи, упоминаемой в договоре великого князя Игоря Святославича с греками 945 года, сохранившем в летописи преподобного Нестора. – К., 1830. – С.26.

топографічні реалії. Згадана церква Св. Іллі, як доводить М.Васильєв, є інтерполяцією на однойменний храм, збудований у візантійській столиці за імператора Василя I Македонянина⁵⁸. Культ пророка Іллі й справді набув тоді у Візантії особливого поширення. Не виключено, що у цій церкві, яка розташовувалася поблизу північно-східної частини імператорського палацу й соборного храму Богоматері Фароської, складали присягу на непорушність мирної угоди послы Ігоря. Попри зусилля не одного покоління науковців питання локалізації та датування давньокиївської церкви Св. Іллі досі остаточно не з'ясовано.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що дослідження М.Максимовича започаткували якісно новий етап у вивченні християнських старожитностей давнього Києва, його храмобудівництва та символотворчої ролі у справі поширення християнства на Русі. Укладений дослідником реєстр християнських пам'яток руської столиці, нехай і не завжди досконалі спроби їх локалізації й датування поклали початок науковому киевознавству. Праці М.Максимовича з історії та культури давнього Києва стали дороговказом для подальших наукових пошуків, осмислення цієї проблематики.

⁵⁸ Васильев М.А. Степень достоверности известия «Повести временных лет» о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве // Древнерусские государства Восточной Европы: 1998 г. – Москва, 2000. – С.64–71.

The article highlights the contribution of M.Maksymovych to the study of Christian antiquities of ancient Kyiv. The article reveals the questions of attribution and localization of the first Kyiv churches and Christian relics on the background of the scientist's interpretation of the history of the Christianization of Rus'.

Keywords: Maksymovych, Christianization, ancient Kyiv, prince Volodymyr the Great, Christian antiquities, churches, monasteries.

